

Imre nagyváradai lelkész, a bihari egyházmegye esperese mozgalmat indított a püspöki tiszt megszüntetésére, rámutatva számos visszaélésre. Nézeteinek három egyházmegyét meg is nyert, de az 1610-es nagyváradai zsinat állásfoglalt terveivel szemben, sőt lelkészi és esperesi tisztétől is megfosztották, s miután indítékait konkretizálta, azt Hodászi Pap Lukács püspökre nézve sértőnek találták, ezért 1612-ben a világi hatóság börtönbe vetette, 1614-ben pedig Bethlen Gábor fejedelem száműzte.) A puritán eszmékkel - az angol forradalommal való kapcsolata miatt - I. Rákóczi György erdélyi fejedelem sem rokonszenvezett, fia, II. Rákóczi György pedig keményen fellépett ellene.

1646-ban Szatmárnémetiben a magyar puritanizmus mozgalmával, főként annak egyházalkotmányi vonatkozásainak eldöntése végett ült össze a Zsinat, amely konzervatív álláspontot foglalt el: megerősítette az esperes-püspöki hierarchikus rendszert, az „újítókak” szemben pedig keményen eljár. Ennek döntéseit foglalja össze a „Geleji-Kánonok” néven ismert határozatgyűjtemény, amely nem tartja ugyan mindenestől elvetendőnek a presbitériumokat, sőt el is ismeri bizonyos hasznukat, de a viszonyokat nem tartja alkalmasnak azok bevezetésére.

Míg a presbitériumok szerepe inkább egyházfegyelmezési, valláserkölcsi szempontból volt jelentős, addig a későbbiek folyamán egyházipolitikai és gazdasági megfontolások készítették a református egyházat (mindkét magyar hazában, de más-más motiváció alapján), hogy a világi (nem-lelkészi) személyek számára utat nyisson az egyházi vezetésben való résztvállaláshoz. A főként adminisztratív eszközökkel dolgozó „csendes ellenreformáció” szükségessé tette tekintélyes világi személy(ek) az egyház védelmére, érdekeinek képviselésére való felkérését. Létrejött az „egyetemes főgondnok”-i, vagy „generális főkurátor”-i tiszt, amelynek első viselője Ráday Pál volt. 1733-ban Ráday Pál meghalt. Ezekben az években - az I. Carolina Resolutio kiadása következtében is - az egyház külső körülményei változtak, élete nehezebb feltételek közé került. Ezért az egyházért felelősséget érző, azért valamit tehetők további lépések megtételére szánták el magukat.

A bodrogkeresztúri konvent

Már Ráday Pálnak is segítségére voltak a nehéz időkben az egyház védelme terheinek hordozásában a református hiten megmaradt - főként az ország északi részén élő - főurak és jobb módú, tekintélyesebb nemesek, akik hol a sárospataki főiskola felügyelő testülete, hol egy-egy nemesúr hegyaljai szürete alkalmát felhasználva megtalálták a módját annak, hogy tanácskozássra gyűljenek össze és megtárgyalják az aktuális teendőket. Megállapodásaikat részben a megyékben, részben az egyetemes főgondnokon és az ágenseken keresztül az országos hatóságoknál is igyekeztek elfogadtatni, azoknak érvényt szerezni. Ezeket az összejöveteleket egyre gyakrabban nevezték „conventiculum”-oknak, „konvent”-eknek. Kezdetben a konventeknek semmiféle jogi, vagy egyházjogi alapja nem volt, a szükség hozta létre, alakította azokat. A világi urak sem

szereplési, hatalmi, vagy uralkodási vágyból vettek részt az egyházi élet védelmében, irányításában, hanem felelősségérzetből. Az egyház hivatalos vezetői, a szuperintendensek (püspökök), esperesek, vagy maguk a lelképásztorok sem tekintették ezt a működést az egyház igazgatásába való illetéktelen beleavatkozásnak, hanem hálával fogadták a világiak ezen áldozatos segítségét, jól érezték és tudták, hogy azok eléggé fel nem becsülhető szolgálatot végeznek az egyház érdekében, mégpedig olyanokat, amelyekre a lelkészek - éppen helyzetük és a fennálló rendelkezések értelmében - képtelenek volnának.

Egészen természetes, hogy az elnyomatás állandósulása következtében ez az önként vállalt szolgálat idővel intézményesült, intézményesülnie kellett, egyrészt, hogy legyen jogcím, amelynek alapján a világi urak beleavatkoznak, részt vesznek az egyház életében, vezetésében, másrészt a világiak előjogokat is kezdtek a maguk számára biztosítani. A világiak önkéntes egyházvédő munkájának bizonyos fokú intézményes alakulására akkor esett nagyobb hangsúly, akkor vált fokozottabban szükségessé, amikor 1734-ben, a II. Carolina Resolutio az egyház addigi területi beosztását és ezzel együtt részben a régi, kánonok által biztosított egyházkormányzást is megváltoztatta.

A református (protestáns) világi uraknak - az ágensek révén - már a II. Carolina Resolutio megjelenése előtt pontos információik voltak a királyi rendelet tartalmáról. Így lehetőségük volt az egyház védelméről gondoskodni. E célból 1734. november 5-én, Dőry András bodrogkeresztúri birtokán, szüret ürügyén konventre gyűltek össze („bodrogkeresztúri református konvent”). Elhatározták, hogy az engedélyezett négy szuperintendencia (egyházkerület) mindegyikébe a szuperintendens (püspök) mellé egy-egy főgondnokot (főkúrárt) állítanak, az esperesek mellé pedig „segédgondnok”-ot („coadjutor curator”-t), akiknek a feladata az egyház érdekeinek képviselése a világi hatóságok (pl. vármegyék) előtt, valamint hogy az egyház védőinek segítségül legyenek. Az egyházkerületek és egyházmegyék mindenütt természetesnek, helyesnek tartották ezt az elhatározást, és segítségnyújtást, semmi sérelmes intézkedést nem láttak benne, s vonakodás nélkül el is fogadták - kivéve a tiszántúli egyházkerületet, amely hosszú időn át nem tartott igényt a felkínált segítségre, mivel ezt a szuperintendenciát kímélte meg leginkább az ellenreformáció, s nem érezte annak súlyát oly erősen, mint a többi. Később azonban ez a kerület is élt a lehetőséggel.

A bodrogkeresztúri konvent szükségesnek látta azt is, hogy a nem sokkal azelőtt elhunyt Ráday Pál helyére egyetemes főgondnokot is állítson, aki - elődjéhez hasonlóan - összefogja az egész egyház ügyét. Erre a tisztre gróf Bethlen József máramarosi főispánt jelölték, akinek ebbéli tiszte nem lett általános és tartós.

Nem járt nagyobb sikerrel Beleznay Miklós testőrtábornok próbálkozása sem, aki 1772-től dunántúli főgondnok volt ugyan, de az 1773-ban Bugyin tartott konventen a négy főgondnokból és püspökből főkonzisztóriumot szervezett a királynőre hivatkozva, magát a főkonzisztórium elnökének választatta meg, titkárául

és ágensül Bessenyei György testőrt (a kiváló felvilágosult író) tette meg. Vele szemben azonban nagy volt az ellenállás (Ráday Gedeontól a tiszántúli egyházkerületig), mert a reformátusok egyházi autonómiájukat féltették a királynőtől, aki Beleznayn keresztül akarta azt csorbítani: úgy vélték ugyanis - talán nem is minden alap nélkül -, hogy Mária Terézia Beleznayn keresztül a református egyházat állami ellenőrzés és irányítás alá akarja vonni.

A II. Carolina Resolutio értelmében az addig esperesi kollégium irányítása alatt álló tiszáninneni egyházkerület is választott szuperintendenst, így egységesen mind a négy szuperintendencia élén püspök állt.

A református egyházkerületek száma és határai a reformációnak helvét irányba való fordulásáról az idők folyamán többször változtak. A II. Carolina Resolutio értelmében, annak végrehajtása során alakultak ki (a trianoni békeszerződés következtében történt elcsatolások, a bécsi döntések értelmében való visszacsatolások, a párizsi béke által helyreállított trianoni határok befolyásolták az egyházkerületek területi alakulását is és az 1952-ben megszüntetett, 1957-ben visszaállított tiszáninneni egyházkerületi változtatásokat most nem számítva) a lényegében ma is érvényben lévő egyházkerületi határok. Az 1734-es királyi rendelet életbe lépéséig a református egyháznak ennél több szuperintendenciája volt, de a Resolutio értelmében végrehajtották az egyesítéseket. - Az egyházkerületi és egyházmegyei gyűléseken (generális és partialis sinodusokon) ezen túl a szuperintendenseken, seniorokon (espereseken) és lelkészeken kívül külön szavazat illette meg a főgondnokokat és segédgondnokokat is. - Ettől kezdve elég gyakran tartottak konventeket, kisebb gyűléseket. A II. Carolina Resolutio életbe lépésével a gyűlékezési-gyűléstartási tilalom érvényét veszítette ugyan, de a gyűléstartás szándékát, a gyűlés tárgyát előre be kellett jelenteni a helytartótanácsnak, amely rendszerint ellenőroket küldött a gyűlésre. Ezért több egyházkerület, egyházmegye inkább szűkebb körben intézte el ügyeit.

II. József Türelmi Rendelete (1781) az egyházszervezet terén lényeges módosítást nem hozott. A gyűlések tartása zavartalanabb lett. Az 1790/91. évi XXVI. törvény cikk (a Türelmi Rendelet törvényerőre emelése) visszahelyezte ugyan a protestantizmust a törvényes alapra, visszaállította önkormányzatukat, de továbbra is alsóbbrendű egyház maradt, korántsem egyenjogú a római katolikussal.

Kérdések:

1. *Hogyan alakult a református egyház vezetése a XVIII. század elejéig?*
2. *Mi indokolta a „világi elem” bekapcsolódását az egyház helyi és országos vezetésébe?*
3. *Milyen szervezeti változást hozott a bodrogkeresztúri konvent?*

12.

A protestáns oktatásügy a XVIII. században

Az ellenreformáció során, a katolikus vallásra tért földesurak saját birtokaikon - a „ius patronatus” alapján elősegítve a „cuius regio, eius religio” szellemének érvényesülését - a XVII. század második felétől, a szatmári béke (1711), különösen pedig az I. Carolina Resolutio kiadása (1731) után a Habsburg-hatalom is minden eszközzel akadályozni igyekezett a protestáns egyházak életét, kiváltképpen az iskoláik működését, tevékenységét. Az 1681. évi XXVI. törvény cikk későbbi „magyarázata”, az Explanatio Leopoldina (1691) és az ennek szellemét átvő I. Carolina Resolutio értelmében csak az ún. „artikuláris helyeken” engedélyezett „nyilvános vallásgyakorlat” szintén nehezítette a református iskolák működését, hiszen azok is csupán az artikuláris helyeken létezhetek, mivel a reformátusok (protestánsok) iskolatartása a vallásgyakorlat részének minősült. Az említett rendeletek következetes végrehajtása-végrehajtása számos protestáns iskola kapuit záratta be, és nemzedékek számára tette lehetetlenné a protestáns szellemű tanításban és nevelésben való részesülést, valamint tanítók tucatjai maradtak kenyér nélkül, kényszerültek más megélhetési forrás (pl. jegyzői, írnoki, titkári állás) után nézni. Ezzel kettős célt is el akartak érni: egyrészt egy egységes birodalmi iskolarendszer kialakítását (amelyre még később is számos kísérlet történt), másrészt a protestánsok teljes visszaszorítását, elzárását, a művelődés, magasabb szakképzettség, iskolázottság megszerzésétől, aminek következtében szóba sem jöhet hivatalvállalás semmilyen szinten sem. Ezt a törekvést jól mutatja az 1730. évi miniszterialás értekezlet összefoglaló jelentés 6. pontja alapján, a kancellária számára kiadott királyi bizalmas utasítás, arról, hogy az artikuláris helyeken is csak alsóbb, grammatikai szintű középiskolákat állíthassanak fel és tarthassanak a protestánsok. **Az udvar szándéka és célja egyértelmű. Minden egyházzal, főként adminisztratív úton, szám szerint is csökkenteni, és szintjeikben is minél alacsonyabbra fokozni a református iskolákat, a jezsuita és piarista tanintézeteket pedig hatalmas adományokkal támogatni, hogy gond nélkül végrehajthassák fejlesztésüket.**

A protestánsok természetesen nem nyugodtak bele a hátrátételbe. Számos folyamodványt, kérelmet, memorandumot készítettek és juttattak el az uralkodóhoz. Ezek között egyik legjelentősebb az 1736. május 15-én rangos küldöttség által a királynak átadott memorandum, amely egyértelműen kimondja, hogy a reformátusok is az egyházi autonómia elidegeníthetetlen részének tekintik az iskola-

ügyet és nem nyugszanak bele annak csorbításába, megrövidítésére törekvő intézkedésekbe. Egyebek között ezt írják:

„Nem kimélik már iskoláinkat sem; némelyek . . . leszoríttatnak egészen a grammatikáig, mások ellen a Helytartótanács részletes nyomozást rendelt, hogy ti. micsoda tudományok micsoda osztályokban, hány tanár s hány tanuló-
nak s kinek költségén taníttatnak azok.
Ez a mi iskoláink pedig, mint a szabad vallásgyakorlatnak attól elválaszthatatlan járulé-
kai, az ország köztörvényei által is megengedet-
teknek s megszilárdítottaknak tartandók,
s céljuk nem is más, mint az ország műveltségé-
nek, közérkölcösségének . . . előmozdítása . . .”

A protestáns iskolákat korlátozó intézkedések Mária Terézia uralkodása alatt fokozódtak, szigorodtak. Több protestáns iskolát zártak be. 1762-ben az uralkodó gróf Barkóczi Ferenc esztergomi érseket nevezi ki a magyarországi iskolák felügyelőjévé, aki azt javasolja a királynőnek, hogy a protestánsoknak sehol se lehessen a grammatikai osztálynál magasabb szintű iskolájuk. 1777. augusztus 22-én Mária Terézia kiadta a magyarországi oktatásügy átfogó szabályozását jelentő *Ratio Educationis*-t. Ez a tanügyi rendelet egységes elvek, birodalmi szempontok szerint készült. A rendelet első része az iskolaügy szervezetét és igazgatását tartalmazta. Lerakta a polgári tanügyigazgatás állami szervezetének alapjait, megújította az iskolákban oktató tan-

tárgyak rendszerét, tartalmát, korszerűsítette a nevelési elveket. Kétségtelenül előremutató, az oktatás színvonalát emelni szándékozó volt az uralkodói rendelkezés a protestáns oktatási intézmények számára egyrészt azért volt hátrányos, mert – bár színvonalban semmivel sem maradtak el más iskoláktól, de – az „infrastrukturális” előírásainak (tanterem és tanítók száma, felszereltség) a szegény protestáns iskolák nem tudtak megfelelni, ezért újabb bezárásokra és visszaminősítésekre került sor, másrészt és főleg pedig azért, mert az egyház önkormányzatába, autonómiájába avatkozott bele. A protestánsok ezt sérelmezték leginkább. Mindez alaposan visszavetette mind az alsó, mind a felsőbb református iskolákat. Az előző, XVII. századi képhez viszonyítva megváltozott a református iskolaszervezet egésze.

A református iskolaszervezet felső részén helyezkedtek el az ősi kollégiumok. A XVIII. századra Magyarországon számottevő már csak Debrecen, Sárospatak és Pápa volt, Erdélyben pedig Kolozsvár, Marosvásárhely és Nagyenyed.

A Debreceni Református Kollégium fenntartása és igazgatása a szatmári békéig Debrecen város feladata volt. Emellett a kollégium az erdélyi fejedelmek bőkezű támogatásában is részesült. 1718-ban a kollégium igazgatását a debreceni egyházközség vette át, de fenntartásáról nagyrészt továbbra is a csaknem teljes egészében református lakosságú város gondoskodott. A kollégium tulajdonjogát a XVIII. század végén a tiszántúli egyházkerület vette keze-

lésbe, hiszen fenntartásáról is jórészt neki kellett gondoskodnia, 1752-ben ugyanis Mária Terézia rendeletileg tiltotta meg, hogy a városi pénztárból fizessék a tanárokat. Nem sokkal később az uralkodó a fejedelmi alapítványok élvezetétől is megfosztotta a református kollégiumot. Mindez az intézmény létét fenyegette. Az egyházkerület és a város előljárói ekkor a külföldi testvéregyházakhoz fordultak. Nem is eredménytelenül: a svájci és holland reformátusok évenként 400-400 forintot küldtek a kollégium fenntartására. Ezzel a segítséggel aztán a kollégium folytathatta működését.

A Sárospataki Református Kollégium a Rákóczi-szabadságharc idején visszaköltözhetett ugyan Sárospatakra, de egyrészt külső zaklatások és belső civódások veszélyeztették létét, míg nem III. Károlytól egyrészt megkapta a működéséhez szükséges engedélyt, majd ugyan-
csak a király rendelkezése értelmében a civódó tanárok (akik között nem személyi ellentét volt csupán, hanem sokkal inkább az általuk képviselt irányzatok ütköztek személyükön keresztül) a tanári katedrát elhagyni kényszerültek. - Így a kollégium élete és működése a XVIII. század folyamán viszonylag zavartalan volt.



A Sárospataki Református Kollégium épülete

A Pápai Református Kollégium már a XVIII. század harmadik évtizedétől is alig tudott gimnáziumi szinten működni. 1718-ban megszűnt a város végvári jellege, amely körülmény rövid időre megszüntette a vallásgyakorlatot is Pápan, a kollégiumban pedig csaknem egy esztendőig szüneteltette a tanítást. Utána is csak nagy nehézségek árán, Kenessey István és még néhány nemesúr bőkezű támogatása révén – bár „illustis schola” – („főiskola”) –ként emlegették, de gimnáziumi szinten is alig folyt benne oktató munka. 1752-ben pedig Padányi Bíró Márton veszprémi püspök főispánnak sikerül kieszközölnie a királynőtől a pápai vallásgyakorlatot megszüntető rendeletet, ez egyértelműen a kollégium megszűnését is jelentette. Pár év múlva azonban egy Pápa melletti településen, Adásztevelen – ha csak kis gimnáziumként is, egy rektor vezetése alatt néhány pápai és helybeli diákkal, de – folytathatta működését. A Türelmi Rendelet kiadása után aztán újraéledt az iskola, s 1790-ben pedig Mátyás Márton István professzor vezetése alatt és munkálkodása révén lassan ismét az ország harmadik iskolája lett és Pápra is visszaköltözhetett.

Az erdélyi kollégiumok valamivel jobb helyzetben



A Pápai Református Kollégium Gimnáziumának épülete

voltak a másik magyar hazában lévőknél, bár Kolozsvár város és egyháza is érezte az ellenreformáció és Habsburg-uralom súlyát – különösen a református fejedelmek alatti helyzethez viszonyítva –, a református egyház templomai közül többet is elvettek, de a kollégium folyamatosan működhetett. A marosvásárhelyi kollégium akkor lett jelentősebb, nevezetesen intézett, amikor az ellenreformáció folytán a sárospataki és gyulafehérvári kollégiumok egy időre ide kényszerültek. Neves pártfogóitól kapott támogatás ellenére is többször küzdött anyagi nehézségekkel, de színvonalát igyekezett tartani. A nagyenyedi Bethlen-kollégium csak nehezen heverte ki a császári csapatok által történt kétszeri felégetését. Később azonban megerősödött és egyre magasabb színvonalon folytatta oktató-nevelő munkáját, hírneve is újra helyreállt.

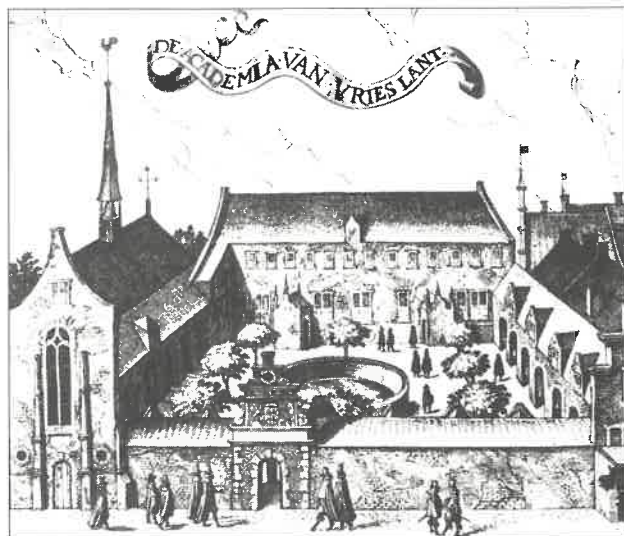


A nagyenyedi templom és a Bethlen-kollégium

A protestáns kollégiumok helyzetét nagyban nehezítette Mária Teréziának 1759-ben kiadott, a diákok legációba járását és szuplikációját megtiltó rendelete. A királynő, illetve tanácsadói előtt jól ismert tény volt, hogy a csaknem minden támogatástól megfosztott iskolák és diákok számára ez a legfőbb anyagi forrás. Éppen ezért született meg ez a rendelet is, hogy ezzel is akadályozza ezek működését. A rendelet ellenére szuplikáló, vagy legációba menő diákokat egyes vármegyék elfogták, a gyűjtött pénzt, vagy természetbeli adományt elszedték tőlük, őket magukat pedig bebörtönözték. E rendelkezést II. József sem oldotta fel, mert – úgymond – az effajta gyűjtések növelik a nép terheit, s emiatt esetleg nem tudnak adót fizetni.



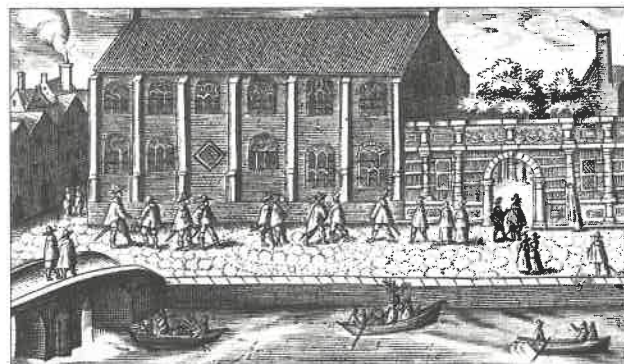
A felső- és középfokú oktatás a XVIII. században



A franekeri akadémia épülete, hol igen sok peregrinus megfordult

A protestáns iskolák működésének korlátozása, színvonaluk adminisztratív eszközökkel való süllyesztése fokozta a külföldön folytatott tanulmányok, a peregrináció jelentőségét. Természetesen az udvar ezt is minden eszközzel igyekezett korlátozni, lehetetlenné tenni. A hatalom minden tiltása, akadályozása ellenére is évente 15-25 magyar református diák tanult hollandiai, svájci vagy németországi egyetemeken. A külföldi utakat a kollégiumok igyekeztek szervezni, elősegíteni.

A kollégiumok azonban a népoktatás, az alsóbb iskolákban való tanítás biztosítását is lelkiismeretesen vé-



A leideni egyetem épülete

gezték részben partikula-hálózatuk révén, részben a mezővárosokban alsóbbrendű iskolák szervezése révén. A XVIII. században ilyen alsóbb rendű, nem teljes gimnáziumi, különböző szintű intézmények száma mintegy félszázra tehető. Ezek mellett számos helyen működött még - hol legálisan, hol féllegálisan - falusi kisiskola. Sok helyen a lelkész látta el a tanítói tiszteket is, máshol a tanító bizonyos lelkészi funkciókat is végzett. Ez utóbbiakat nevezték lévitáknak. 1754-ben Mária Terézia az iskolamestereket eltiltotta a lelkészi szolgálatok végzésétől, csak a „könyörgést” engedte meg nekik.

A bécsi udvar tanügyi reformjai, intézkedései a református egyházat is arra kényszerítette, hogy iskolái helyzetének és oktatási rendszerének kérdését napirendre tűzze. Az 1760-as évek végén és az 1770-es évek első felében

több próbálkozás is történt. Az 1777-ben kiadott Ratio Educationis pedig újabb tiltakozást váltott ki. 1780-ban a protestáns egyházak közösen tiltakoztak. Beadványukban ismét kinyilvánították:

„... iskolaügyük önálló irányítását törvény adta joguknak tekintik, s azt saját elképzelésük szerint kívánják intézni. ...”

II. József 1781-ben kiadott Türelmi Rendelete számos ponton biztosította a protestánsok vallásgyakorlatának szabadságát, de az iskolák és az oktatás terén kiadott új tanrendszerének, a „Norma”-nak a protestáns iskolákra való alkalmazása ismét erőteljes tiltakozást váltott ki. Az állami tanulmányi bizottság megállapította, hogy a református iskolák, oktatási rendszer reformokra, korszerűsítésre szorul. Végülis kompromisszumos megoldás született: a református egyházkerületek hozzákezdhettek saját elképzelésük, hagyományaik szerinti új tanrendszerük kidolgozásához, amelyet csupán betekintés és jóváhagyás végett kellett volna az uralkodó elé terjeszteni. Közben azonban II. József meghalt. A hosszas küzdelemnek e téren az 1791. évi XXVI. törvénycikk 5. §-a vetett véget, amelynek értelmében mindkét protestáns egyháznak joga van alsó, közép és felsőfokú iskolát állítani és fenntartani, újakat létesíteni, amelyekhez mindössze királyi jóváhagyás szükséges.

Kérdések:

1. Milyen volt a református (protestáns) iskolák helyzete, jogállása az Explanatio és a Carolina Resolutio érvényessége idejében?
2. Mária Terézia iskolapolitikája, tanügyi rendeletei hogyan hatottak a protestáns iskolákra?
3. Milyen volt a kollégiumok helyzete a XVIII. században?
4. II. József rendelkezései és az 1791. évi XXVI. törvénycikk hogyan érintette a protestáns iskolaügyet?

13.

II. József valláspolitikája. A Türelmi Rendelet és az 1790/91. évi országgyűlés

A magyar protestantizmus mintegy két évszázados kemény (hol „véres”, hol „csak” adminisztratív eszközökkel folytatott) elnyomása, jogfosztottsága után II. József uralkodása, különösen valláspolitikája - hiányosságai ellenére is - új korszakot nyitott az egyházak történetében.

A XVIII. század végén Európa számos országában a vallási türelem, a vallásszabadság már vagy nem volt igazán kérdés, vagy mértéke jóval meghaladta a Habsburg-birodalomban II. József által teremtett lehetőséget, színvonalat, mégis új és nagy jelentőségű lépés volt. Már Mária Terézia is sok tekintetben felvilágosult uralkodónak számít, valláspolitikája azonban egyáltalán nem volt az. Fiának neveltetését mégis olyan személyre - Christian August Beckre, a bécsi Theresianum professzorára - bízta, aki közismerten a német felvilágosodás híve. Ezeket az eszméket átplántálta a fiatal herceg, II. József gondolkodásába. Ezek valláspolitikai vonatkozásai: 1) csak Isten tud az emberi szívben olyan kérdések fölül bizonyosságot teremteni, amelyeket az emberi értelem nem képes tisztázni. Ezért a felsőség (államhatalom) ne akarjon uralkodni az emberi lelkiismereten, ne határozza meg, hogy az alattvalók mit higgyenek és mit ne; 2) esztelenség az államhatalom részéről, ha azokat a férfiakat, akik egyébként az állam, az ország hasznára lehetnének képességeik folytán, távoltartja a hivatalviseléstől csak azért, mert vallási kérdésekben nem úgy gondolkodnak, mint az uralkodó; 3) az uralkodónak különösen azokat a vallási közösségeket, felekezeteket kell eltűrnie, amelyek számára békeszerződések, állami törvények biztosították a vallásszabadságot. A szerződések sérthetlensége ugyanis nemcsak Isten megmászhatatlan akarata, és a keresztyén hit parancsa, hanem az állami és nemzetközi élet fundamentuma is. II. József pedig az államérdeket mindenek felett állónak tartotta. Ezt szolgálta egyház- és valláspolitikája is. Olyan egyházat akart, amely nemcsak Rómától függetlenített, hanem amelynek belső lehetőségeit az állam igyekszik a maga nagy céljai érdekében hasznosítani, a maga szolgálatába állítani.



II. József (1780-90)

1780. november 30-án II. József trónra lépett. Ez a tény ugyan szabadkezet biztosított számára valláspolitikája megvalósításához. Azonban bizonyos eseményeknek meg kellett még történniük, hogy az uralkodó elszánja magát a vallásügy végleges rendezésére. 1780. december 7-én ugyanis egy vallási ügy került az uralkodó elé. Két Gömör megyei falu, Meleghegy és Perjés jegyzői ellen feljelentés érkezett, hogy házaikhoz hívják hittestvéreiket imádkozásra, s az összejöveteleket jelzésére a harangot is megkondítják. A két jegyző más tiltott cselekményt is elkövetett: segítséget nyújtott ahhoz, hogy a református gyerekeket eljuttassák keresztelezés végett olyan helyre, ahol megfelelő lelkész működhetett, halottakat pedig temetésre, s mind ezért a stólat a helyi plébánosnak nem fizették meg. A helytartótanács háromhavi börtönt, hetenként kétszeri kenyéren és vízen való böjtöléssel súlyosbítva javasolt. A magyar kancellária azonban, arra hivatkozva, hogy a két jegyző az első intésre abbahagyta tevékenységét, azt javasolta, hogy elég lesz nekik a komoly dorgálásban való részesítés is. Ezt az államtanács is magáévá tette. 1780. december 7-én II. József az aktára saját kezűleg írta rá: „Vallásügyekben azok gyöngéd és szelíd kezelése az egyetlen helyes és apostoli mód”.

A következő hónapokban felszaporodtak a vallásügyi panaszok. Az államtanács egyik tagja, Tobias von Gebler azt javasolta az uralkodónak, hogy vizsgálta felül a vallásügyi rezolúciók eszmei háttérét.

II. József uralkodása elé némi bizalommal tekintettek a magyar protestánsok. Ismert volt előttük József álláspontja a vallásügyi kérdésben, hogy a társadalom minden csoportjának egymás iránti kölcsönös kötelezettségeik vannak; amint a jobbágy nem függhet

A református egyház a két világháború között

A talpraállás és az útkeresés évei

Az I. világháborút követő összeomlás, a forradalmak, majd a trianoni békekötés következtében előállott válságos helyzetben a református egyház számára is a legfontosabb kérdés a talpraállás, a kibontakozás lehetőségeinek a keresése volt. A politikai változások nem tették időszerűtlené a már korábban követelt, a forradalmak alatt még nagyobb hangsúlyt kapott reformok, változások szükségét, egyelőre azonban sorrendben a konszolidáció szükségessége került előtérbe. Az 1920-as év első hónapjaiban a különböző belmissziói egyesületek közgyűléseket, értekezleteket tartottak. Mindenhol - a megközelítési utak formák különbözősége ellenére is - a kibontakozás kérdése állt az érdeklődés homlokterében. Már az év elején Takaró Géza kőbányai lelkész által elsőként összehívott tanácskozáson hangsúlyossá vált az a gondolat, hogy az „újjaépítés elvi megalapozásával különös tekintettel kell lenni a kálvinizmusban, mint akereztyénség legeszményibb történelmi típusában található principiumokra”. Ezen alapelv



Horthy Miklós kormányzó (1920-44)

részletesebb kidolgozására indította Sebestyén Jenő budapesti teológiai tanár a Kálvinista Szemle című hetilapot. A lap első sajtókonferenciáján (1920. május 26-27.) hangzott el Forgács Gyula péceli lelkipásztor nagy érdeklődéssel kiváltó előadása „A magyar református papság új feladatai előtt” témáról. Ennek következtében az év nyarán (augusztus 17-20.) Pécelen tanácskozásra gyűlt össze 51 személy, akik közül 34 lelkész és 17 világi volt. A résztvevők a konferencia végén összegezték megfigyeléseiket, tanácskozásuk eredményét és feladataikat írásba foglalták (ez lett az ún. „Péceli Program”). A tanácskozáson résztvevők hálaát adtak azért, hogy a Megváltó szeretetét a református egyházban ismerték meg, és az erről való bizonyágtételre a református egyház szolgálatában nyertek elhívást. Ünnepelesen megfogadták, hogy minden erejükkel egyházuk megújulására szentelik, arra törekednek, hogy élő hitű egyháztagokat neveljenek munkatársakul a gyülekezeti szolgálatba, s hogy főképpen a presbiterek is alkalmasak legyenek Jézus Krisztus anyaszentegyházának, gyülekezteinek építésére. E célok érdekében a Péceli Program aláírói baráti kötelékbe egyesülnek („Péceli Kör”), hogy egymást mindenben segítsék és buzgó imádságaikkal támogassák. A Péceli Kör „Reformáció” címmel lapot is indított, amelynek első száma stílszerűen 1920. október 31-én jelent meg.

A Péceli Kör több fontos értekezletet, tanácskozást tartott, amelyek közül is kiemelkedik az 1921 nyarán (augusztus 23-25.) Kunhegyesen tartott konferencia, amelyen 134 lelkész, tanár, tanító és presbiter vett részt. Itt fogalmazták meg az ún. „Kunhegyesi Memorandum”-ot, amely számos fontos egyházpolitikai, egyházzervezeti és teológiai javaslatot tartalmaz, amelyek közül több ma is aktuális. A memorandumot eljuttatták az éppen üléselőző Zsinathoz, amely kiadta véleményezésre. Bár a szakvélemény kedvező volt, a Zsinat nem tűzte napirendre tárgyalásukat, így nem is valósulhattak meg az abban foglaltak.

A Péceli Körhöz hasonló, annak szellemében 1921. augusztus 9-én Marosvécsén megalakult az ún. „Vécsi Szövetség”, amely az egész erdélyi egyházkerület életét áthatotta és - különösen Makkai Sándor püspöksége idején (1926-1936) - irányította.

Az 1920-as évek elején több oldalról is megindult az egyház megújulását szolgáló akaró kibontakozási kísérlet. Ezeknek - bár különböző árnyalatú teológiai alapról indultak - közös hajtóereje a magyar református egyház talpra állítása, korszerű átszervezése, „reformálása” volt. Az egyik csoport egyesületi jellegű, radikális, egyházközi „általános keresztyén” úton, a másik erősen konfesszionális oldalról (mint pl. az ún. „történelmi kálvinizmus”) igyekezett megközelíteni és elérni ugyanazt a célt.

A konfesszionális jellegű talpraállási-megújulási kísérletek lényegében egyetlen törőfőre fakadtak: Sebestyén Jenő budapesti teológiai tanár „történelmi kálvinizmus”-nak nevezett koncepciójából nőttek ki. Sebestyén Jenő úgy látta, hogy az „általános keresztyén” (interkonfesszionális) jellegű, csak az egyéni kegyességet sürgető misszió mellett nagy szükség van a szerve-

zett egyház külső és belső életének határozottan református szellemű megújítására. Meggyőződése, határozott véleménye volt, hogy a magyar református egyház megerősítését, sőt megmentését csak a reformátori keresztyénség szellemétől várhatjuk, ahogyan azt a Szentírás igazságai alapján Kálvin kielemezte, majd a nagy teológusok továbbépítették, s amely szellem már a XVI. század nagy krízisében is megmentette az egész magyarságot. Sebestyén Jenő nem új teológiai irányt akart létrehozni, hanem csak tisztán református akart lenni, a tisztán kibányászott református teológiát akarta újra felszínre hozni és érvényre juttatni, amelyet nem fertőzött meg, nem hamisított meg a racionalizmus és liberalizmus szelleme. Az általa „történelmi kálvinizmus”-nak nevezett elgondolás a református keresztyénség történelmileg kialakult szellemét és teológiáját akarta a magyar református egyházban érvényre juttatni és történelmi alapokon tovább építeni. Nem akart ő visszatérni betűszerint Kálvinhoz, hogy aztán ott megálljon, de nem akarta kiengedni a lába alól azt a történelmi fundamentumot sem. Sebestyén Jenő és elváratai meggyőződését két nagy gondolat vezette. Az egyik az, hogy „a magyar református egyház a múltban is csak ott, akkor és addig volt erős, ahol, amikor és ameddig a tiszta kálvinizmus hamisítatlan elveit vallotta”. Másik meggyőződése az volt, hogy a magyar református egyház az I. világháború utáni összetört állapotából csak egy út vezethet kifelé, és ez az egyház Szentírásán alapuló történelmi szelleméhez való visszatérés. A „történelmi kálvinizmus” nemcsak az egyént kívánta megtér keresztyén életre vezetni, hanem ugyanakkor az egyházat is reformálni akarta az élet minden vonatkozásában, s mindezt nem ötletszerűen, rendszertelenül, nem elvek nélkül, hanem a református keresztyénség négy évszázad alatt kiépített egységes teológiai, erkölcsi és egyházzervezeti ideálja alapján. Mindehhez a modellt a holland „szigorú református egyházban” (Gereformeerde Kerk), különösen is Abraham Kuyper teológiai és politikai koncepciójában vélte megtalálni.

Az interkonfesszionális belmissziós egyesületek, egyletek (Keresztyén Ifjúsági Egyesület, KIE; Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség, MEKDSz; Bethánia Egylet stb.) nagyjából már a századforduló táján, vagy még a XIX. század vége felé alakultak és tevékenykedtek, az I. világháború, illetve főként a forradalmak alatt erősen aktivizálódtak. Hitvallásos alapon alakult 1921. július 11-én, egy siófoki teológus konferencián a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (SDG), amelynek

„célja olyan öntudatos és gerinces magyar társadalom nevelése, amely Jézus Krisztus elvei és mértéke, a kálvinista világnézet... újjaalakító ereje szerint modern világunkban is Isten dicsőségét akarja szolgálni... Öntudatos nemzeti élet megteremtéséért, az anyaszentegyház erőteljes missziói lelkületének és munkájának megerősítéséért küzd, különösen a jövő nemzedék életében.”

E program következetes végrehajtása során egyre szélesedett és mélyült az SDG kapcsolata a magyar nép megmaradásáért, felemeléséért, a magyar társadalo-

mért felelősséget érző, átalakításáért, igazságosabbá tételéért harcot folytató erővel, míg elvezetett a nevezetes 1942-es munkás-paraszt-értelmiségi fiatalok első találkozójaig és a kiemelkedő jelentőségű 1942-es, de különösen az 1943-as balatonszárszói konferenciáig (a Magyar Élet Tábor), ahol már a háború utáni esélyeket, lehetőségeket keresték.

A konfesszionális megújulási irányzat következetes akart lenni és - úgyszintén holland példa alapján - 1920-ban (február 2-án) Budapesten megalakította a „Kálvinista Politikai Szövetség”-et, amelynek célja „a magyar református nép politikai nevelése” volt. A gyakorlatban ez a szövetség nem ért el sikereket.

A hitvallásos irányzat 1936-ban - Kálvin Institutio-ja megjelenésének négyszázados évfordulóján - megalakította a Kálvin János Társaságot, amely céljával tűzte ki a magyar református egyház reformációjának előmozdítását: tanban, szervezetben és életben egyaránt, a tiszta (bibliai) református keresztyénség elvei szerint, hogy az érvényesüljön a tudományos teológiában is a gyakorlati egyházi életben, a gyülekezeti evangélizáció és a belmisszió munkájában, a szociális munkában és az egész magyar közéletben egyaránt.

A „történelmi kálvinizmus” állandó harcban állt az interkonfesszionális elveket valló, - Sebestyén Jenő által „általános keresztyén”-nek nevezett - belmissziós csoportokkal, mozgalmakkal, törekvésekkel. A különböző irány-



Ravasz László dunamelléki püspök (1921-48, 1956)

zatok, egyesületek közötti harcok igen sok energiát kötöttek le, emésztettek fel. Az a veszély fenyegetett, hogy a történelmi egyház minden értéke az egyesületi keresztyén-ségbe megy át és az egyház pedig üres, hagyományos ke-ret marad csupán. Ezt a veszélyt Ravasz László (1921-től) dunamelléki püspök már szolgálatba lépését követően fel-ismerte, és kimondta, hogy a belmisszió az egyház tevé-kenysége, önépítése - egyesek és intézmények által -, *hit-vallása szellemében*. A jól megszervezett és kiépített gyü-lekezeti élet a belmisszió. Az interkonfesszionális belmisszió munkatársai, evangélikusai mindenkor vala-melyik élő, konfesszionális egyház öntudatos, hívő tagjai legyenek, s az általuk felkeresett, felébresztett és megmen-tett lelkeket mindig vezessék Jézus Krisztus valamelyik élő, történelmi, konfesszionális egyházához. Szállóigévé lett híres programja: „*az egyházat missziósítani, a misszi-ót egyházasítani kell*”. Ebben a programba tartozott bele a szórványok gondozása jelentőségének felismerése is. Mi-vel a reformátusság jelentős része szórványokban él, a szórványgondozást, a szórványmunkát az egész magyar református egyház ügyének kell tekinteni és felvállalni, nem lehet egy egyházközségre, vagy annak lelkészére ter-helni.

Református egyház a falu felemeléséért

Az 1930-as években az általános érdeklődés a falu felé fordult. A falu felemeléséért vívott küzdelemben jelentős szerepet játszottak a javarészt szintén refor-mátus „népi írók”, de döntő mértékben kivette a részét ebben a református egyház is, hisz tagságának mintegy 80%-a falun élt. „Képzett vezetőket a falunak!” - hangzott mindenfelől, s e program megvalósításáért a református egyház - főként annak iskolái révén - igen sokat tett, éspedig kezdeményezően. Az élen Sárospa-tak járt.

Az ország romló gazdasági helyzete erősen megne-hezítette a szegényebb rétegek gyermekeinek iskolába, különösen közép- és felsőfokú iskolába való jutását. Ezért a református egyházban - amelynek tanintézetei, kollégiumai mindig is a „szegények iskolái” voltak -, a két világháború közötti időszakban különösen nagy fi-gyelmet fordítottak erre. A sárospataki kollégium igaz-gatótanácsa 1934-ben úgy határozott, hogy „olyan te-hetséges ifjakkak biztosítsuk az iskolába való jövetelét, akiknek különben nem állna módjukban az iskolázta-tás”. 1935 szeptemberétől Sárospatakon már 8 ilyen di-ák számára tették lehetővé a gimnáziumi tanulást. 1941/1942-re a gondolat széles körűvé vált, és Sárospa-tak, Hódmezővásárhely, Nagykőrös, Miskolc, Pápa és Szeghalom református gimnáziumaiban már 14 ezer pengőt tudtak szétosztani 38 tehetségvizsgás gyermek számára. 1941-ben a kormány is felismerte a gondolat értékeit, s tehetségvédelmi alapot létesített. A népi írók szintén melegen üdvözölték és segítették ezt, a reformá-tus talajról kinőtt, s immár országossá vált mozgalmat.

Minden arra érdemes személy azonban még így sem juthatott tanulási lehetőséghez. Az otthonmara-

dók művelődésének biztosítására, valamint az iskolá-ból majdan kikerülők és munkájukat falun, a falu ér-dekében végzők jobb felkészítésére a sárospataki kollé-gium előljáró eredményes módszert dolgoztak ki. Az 1931/1932. tanév első feléve folyamán Újszászy Kál-mán professzor megindította a „*faluszeminárium*”-ot, amelynek célja: megismerni-megismertetni és szolgál-ni a falut, főként annak kulturális és szociális megerő-sítésével, hogy feladatát az egyház és a nemzet életében betölthesse.

1935-ben Szabó Zoltán professzor felvetette a gondolatot, hogy ne csak a sárospataki kollégium diák-jait küldjék falura, hanem a falusi református fiatalo-kat is hívják be a kollégiumba. Ennek eredményeként - ugyancsak Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán vezeté-sével, a dán példát is felhasználva - 1936 február elején létrejött az első „népfőiskolai tanfolyam” Sárospata-kon, majd egyre több helyen az ország különböző pontján, átlépve a felekezeti határokat is. 1941-ben már 300 községből 508 falusi fiatal vett részt népfőis-kolai tanfolyamon. - A népfőiskolai mozgalmat a II. vi-lágháború után hatalomra kerülő kormányzat szüntet-te meg az 1940-es évek végén, az 1950-es évek legelején, s csak az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején kezdett újrászerveződni.

A református egyház az üldözöttekért

A református egyház társadalmi szolgálatának egyik legfontosabb, eddig kellőképpen még fel nem tárt pontja az üldözöttekért folytatott tevékenysége. A köz-tudatba leginkább annyi jutott át, s él ma is, hogy a re-formátus egyház legtekintélyesebb vezetője, Ravasz László 1938. május 24-én a felsőházban a Darányi-féle ún. „egyensúlytörvény” (I. zsidótörvény) vitájában fel-szólalt, annak elfogadását javasolta - egyrészt nem akarván a kormány megbuktatásával a szélsőjobbol-dali erőket már akkor hatalomhoz juttatni, másrészt pedig úgy gondolta, hogy az „egyensúlytörvény”-nek tényleg „célja a zsidókérdés kiéleződésének elkerülése és az antiszemitizmus leszerelése”. Miután azonban az egyházi vezetés - benne Ravasz László is - látta, hogy ez nem következett be, 1939-től a II. zsidótörvény benyúj-tásától az egyházi vezetők ellene foglaltak állást, bár politikai okokból még megszavazták, a továbbiakban pedig keményen tiltakoztak a törvények meghozatala és végrehajtása ellen. (1938-ban Bereczky Albert kiad-ta „A zsidók titka” című beszédét és számos cikket írt a zsidóság védelmében). Az Országos Református Lel-kész Egyesület 1939-ben, a ceglédi gyűlésen elítélte a Rosenberg-féle fajelméletet, mint pogány tanítást. 1942-ben a Református Egyetemes Konvent megalakí-totta a Jó Pásztor Bizottságot (itt tevékenykedett Éliás József református lelkész, s mivel az evangélikus egy-ház nem hozott létre hasonló szervezetet, ide delegálta Sztéhló Gábort, aki a Jó Pásztor égisze alatt végezte ál-dásos mentő tevékenységét). 1944-ben a deportálások ellen a protestáns püspökök közösen tiltakoztak. A bu-dapesti Gettó kiürítésének megakadályozásában jelen-

tős szerepe volt - egyebek között pl. Ravasz Lászlónak is -. A Szálasi-féle hatalomátvétel után semmiféle hiva-talos lépésre nem érkezett válasz. Egyéni mentesítések, tömeges keresztelések, hamis igazolványok (Sylvester Nyomda készítette), bűjtatások (Bethesda Kórház, Bu-dapest Pozsonyi út, Szabadság tér, Skót Misszió stb.) révén sikerült mintegy 20. 000 embernek a sárga csil-lag viselése alól mentesülnie és mintegy 60. 000 ember életét megmenteni.

Kérdések:

1. Milyen próbálkozásai voltak az I. világhá-ború és a forradalmak utáni válságos helyzetből való talpraállásnak?
2. Mit tett a református egyház a falu feleme-léséért?
3. Mit tett a református egyház az üldözöttek mentése érdekében?

31.

A kisebbségi magyar református egyházak I. Erdély és a Partium

A század elején végbement tömeges kivándorlás után, az I. világháború fájdalmas veszteségei, a hadifog-lyok nagyrésznének idegen földön, megtizedelő betegsé-gekben való elpusztulása emberileg vigasztalan képen nyújtottak egyházainknak a trianoni békediktátum életbe léptetésével kezdődő újjászervezés pillanatában.

A lélekszámban alaposan megfogyatkozott gyüleke-zetek közé a győztes felek kívánságait kiszolgáló határokat húztak. A területének egyharmadára zsugorodott Ma-gyarországra, újjáépítésének gazdasági nehézségeit teté-zni, tömegesen menekültek azok, akiket „átlépett a határ”. Rég szomszédos vagy újonnan létrejött országok fenn-hatósága alá került egyházainknak meg kellett találniuk az új helyzetben tartósan berendezkedés módját. Új egyházkerületeknek, új egyházmegyéknek kellett létrejönniük.



Az erdélyi magyarságnak és egyházainak reménységet kínált az 1918. december 1-jén Gyulafehérvárt a románok nemzetgyűlésén elhangzó ígéret:

„Teljes nemzeti szabadság az összes együttlakó népek számára. Mindenik nemzet saját nyelvén oktat, adminisztrál és ítélkezik, saját kebeléből származó egyének útján, és minden nemzetnek joga lesz képviseltetni magát a törvényhozásban s az ország kormányzásában, a nemzetet alkotó létszám arányában. Egyenjogúság és teljes autonómia, vallásszabadság az állam összes felekezetei számára.”

A biztatóan hangzó nyilatkozatnak önmagában nem volt kötelező értéke. Azonban a győztes hatalmak közt 1919. december 9-én Párizsban megkötött egyezmény 9-11. cikkében világosan kimondta:

„Etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartozóknak joguk van saját költségükön jótékonyági, vallásos vagy szociális intézményeket, iskolákat vagy más nevelőintézeteket létesíteni, igazgatni, és azokra felügyelni azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használják, és vallásukat szabadon gyakorolják. Azokban a városokban és területeken, ahol jelentékeny arányban élnek a román állampolgárok, akik etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak, méltányos rész fog biztosítani ezeknek a kisebbségeknek azon összegek szétosztásánál és felhasználásánál, amelyek nevelési, vallási vagy jótékonyági célokra közpénzekből, állami, községi vagy más költségvetésekben szerepelnek. Végül pedig Románia hozzájárul ahhoz, hogy a székely és szász községeknek Erdélyben a román állam ellenőrzése alatt álló helyi önkormányzatot adjon a vallási és iskolai kérdésekre vonatkozólag.”

Románia 1923-ban készült alkotmánya azonban megkülönböztetéseket helyezett kilátásba a keresztyén egyházak között. A 22. § leszögezte, hogy az ortodox egyház uralkodó egyház a román államban, a görög katolikus egyháznak pedig elsőbbsége van a többi felekezet előtt. Ennek alapján juttatták újabb nagybirtokokhoz az ortodox érsekségeket. 1921-ben olyan földbirtok-törvény lépett életbe, amelynek alapján a romániai magyar egyházak földjeinek 84,5%-át, összesen 314. 199 holdat vett el az állam; a református egyházat ért veszteség 45%-os, de a leg súlyosabban a római katolikusokat érintette a romániai földreform. (A reform előtt 62. 148 hold földbirtokkal rendelkezett az erdélyi és királyhágómelléki református egyház, 25. 222 holdat sajátított ki a román állam, maradt 36. 926 hold.)

Míg az ortodox és a görög katolikus egyház valamennyi püspöke hivatalból tagja volt a törvényhozás felsőházának, a szenátusnak, a többi egyház vezetőit csak abban az esetben illette meg ez az alkotmányos jog, ha híveik száma meghaladta a 200. 000-et. Az unitárius egyház püspöke így nem képviselhette egyházát a parlamentben.

A teológiai tanárból lett püspökre, Kenessey Bélára hárul az új állami keretek között egyházi életünknek a kö-

rülményekhez igazodó átszervezése, annak minden gondjával és terhével. Őt Nagy Károly követi, ugyancsak a teológiai katedráról kerül az egyházkormányzás felelős székébe. Az ő feladata lesz az iskoláink, s ezzel együtt egyházunk jövőjéért folytatott kemény küzdelem továbbvitele. A román tanügyi hatóságok szigorú ellenőrzései arra irányultak, hogy minél több egyházi elemi vagy középiskolától lehessen megvonni a nyilvánossági jogot. (A nyilvánossági jog megszüntetése azt jelenti, hogy az iskolák végzettjei csak akkor kaphatnak érvényes bizonyítványt, ha záróvizsgáikat állami iskolában teszik le.) Márpedig a magyar anyanyelvi oktatás kizárólag az egyházi iskolákban működött, az állam csak román nyelvű iskolákat tartott fenn. Nagy Károly püspök határozott, bátor fellépése sok iskola bezárását akadályozta meg.

A kolozsvári teológián fejezte be tanulmányait, és ott kezdte professzori pályafutását két későbbi magyarországi püspök: ifj. Révész Imre egyháztörténész Tiszántúli, Ravasz László gyakorlati teológus Dunamellék püspöke lett.

1920. október 3-án a kolozsvári református teológiai fakultás mellett megnyílt egy tanárképző intézet is, hogy egyházi iskoláink jövőndő oktatóinak otthont és megfelelő szakmai és hitvallásos felkészítést nyújtson. Bár ez az intézmény alig egy évi működés után áldozatul esett a román kormány oktatáspolitikájának, Nagy Károly szívós munkája nemcsak megakadályozta egyes egyházi iskolák bezárását, hanem újak létesítésére is rávette az egyházközségeket.

Kálvin és a reformáció tudós kutatójaként igyekezett újból XVI. századi értékeink felé fordítani a lelkipásztorok és vallás tanárok, teológusok figyelmét. A sokáig melőzött Heidelbergi Káté ekkor kezdi visszanyerni népszerűségét. Erdélyben egymást követő nemzedékek olvasták sokszor azt a megrázó figyelmeztetést, amelyet „előljáró



Az Erdélyi Református Egyházkerület címere



Makkai Sándor (1890-1951) kolozsvári püspök

beszéd”-ként az 1923-as kiadású énekeskönyvhöz írt a püspök: „az elnémult ajkak előfutárai az elnémult harangoknak...”.

Az újjáépítés és újjászervezés munkájának tíz évig (1926-36) a tudományos és szépírói tevékenységével egyaránt közismertté vált Makkai Sándor püspök a folytatója. Püspöksége előtt Erdély egyik legszomorúbb sorsú vidékén, a Kemény Zsigmondot, majd Sütő Andrást ajándékozó Mezőségen volt lelkipásztor. Önéletrajzi regénye, a Holttenger írja le annak a vidéknek lelki nyomorúságait, amelyről egy emberöltő múltán Sütő András Anyám könnyű álmot ígér című kötetéből olvashatjuk az elszenvedett folytatást. Makkai Sándor később sárospataki, majd kolozsvári teológiai professzor lett. A kisebbségi sors kegyetlen politikai kihívásai derékba törték egyházkormányzó tevékenységét. Ígéretesen induló gyülekezeti és intézményes szeretetszolgálati, belmissziói munkák kibontakozása közben kényszerült lemondásra, hogy a továbbiakban élete végéig Debrecenben folytassa áldásos professzori szolgálatát.

Azok a belmissziós munkák, amelyek Nagy Károly püspöksége idején indultak meg, majd Makkai Sándor irányítása alatt teljeseztek ki, nem teremtettek új intézményrendszert, hanem a gyülekezeti életet tették tartalmasabbá, elményülttette. Imre Lajos, a gyülekezeti és iskolai vallásoktatás és vallásos nevelés kiváló professzora szervezte lelkes munkatársakkal az ifjúsági bibliaköröket. Ezek munkájából nőtt ki a vasárnapi iskolai mozgalom, s ez az ifjúsági kezdeményezés hozta létre 1928-ban az erdélyi református egyház első árvaházát. 1933-ban pedig az – ugyancsak a diakonisszák ápoló- és lelkigondozó szolgálatával működő – kolozsvá-

ri református kórházat. Ugyanebben az évben küldte ki Erdély első református misszionáriusát, Babos Sándort Mandzsúriába.

A Tiszántúli Református Egyházkerület hat egyházmegyéjéből megalakult a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, amely püspökévé Sulyok Istvánt választotta. Az újjászervezés során létrejött egyházkerület állami elismerése hosszú évekig váratott magára. Míg Erdélyben 510. 000 reformátust tartottak nyilván, az új egyházkerület lélekszáma 140. 000 volt. Központját Nagyváradon rendezték be; közadakozásból alkalmas és méltó épületet is teremtettek annak a református egyházkerületnek a kormányzásához, amelynek székhelyén ortodox és görög katolikus püspökség is létezik. A 900 éves nagyváradi római katolikus püspökséget megszüntette az állam, a szatmárihoz csatolva plébániáit, helyette hozatta létre a görög katolikusokat. Törvényhozási képviseleti jogot pedig csak a román nemzetiségű római katolikusok számára biztosított, mert 26 egyházközségből álló bukaresti egyházmegyéjüket léptette elő érsekségi (főegyházmegyei) rangra – a Vatikánnal 1927-ben kötött meg egyezés alapján.

A magyar nyelvű oktatást, a nem ortodox illetve a nem görög katolikus, tehát a nem román nyelvű egyházak szolgálatát és külföldi hittestvérekkel, intézményekkel fennálló kapcsolataikat ellenséges szemmel néző és minden lehetséges eszközzel akadályozó kormányzat állandó bizonytalanságban tartotta az egyházi oktatást. Szépen kialakult iskolahálózatunk egyre fogyatkozik, mert az 1918. december 1-jén elhangzott gyulafehérvári nyilatkozat ígéreteit figyelmen kívül hagyva Anghelescu miniszter sorban zárta be a református iskolákat, a megmaradtak pedig szüntelenül ki vannak téve a rosszindulatú hatósági zaklatásoknak.

A történelmi csapásokkal Isten mindig lelki megújulást készített elő a magyarság számára. Az első világhábo-



A Királyhágómelléki Református Egyházkerület címere

rút követő években is ez történt. A próbatétellel bűnbánatra és őszinte önvizsgálatra indított keresztyénség **Karl Barth, Eduard Thurneysen, Emil Brunner** és más teológusok szolgálatával visszatálalt ahhoz az evangéliumhoz, amelyet a XIX. századvégi liberalizmus a hitvallástalan elmélkedéssel próbált felcserélni. Isten kijelentése előtt alázatosan meghajló, Isten és a bűnös ember egészen más voltát bűnbánattal elismerni kész kolozsvári professzoraink: **Tavaszy Sándor, Imre Lajos, Gönczy Lajos, Nagy Géza** szíve és elméje magyarországi szolgátsakat megelőzve fogadja be és hirdeti az egyedül Istennek engedelmeskedés életet megújító tudományát. **Kecskeméthy István** professzor, aki **Kenessey Bélával** együtt úgy vált erdélyivé, hogy nem Erdély nevelte őket, a megújuló reformátori teológia elméleti tanítását megelőzve szentelte életét a belmisszió nagy tömegeket átfogó evangélizáló szolgálatára.

A diakónia intézményes jelleggel nagy anyagi és hitel odaszentelt életben bemutatott áldozatokkal gondoskodik szegényekről, betegekről, árvákról, öregekről. Egyházi kórházakban, árvaházakban, öregotthonokban, valamint a gyülekezetekben munkálkodó diakonisszák áldott szolgálatáért még sok hálaadással tartozunk.

Kérdések:

1. Milyen történelmi események osztották részekre az egységes magyar református egyházat?
2. Milyen reménységet jelentett az erdélyi magyarságnak a gyulafehérvári nyilatkozat és a párizsi békeszerződés?
3. Kik voltak az erdélyi újrakezds és újjáépítés püspökei?
4. Miért kellett Makkai Sándornak püspöki szolgálatáról lemondania?
5. Miért volt szükség a Királyhágómelléki Református Egyházkerület létrehozására?
6. Milyen szeretetszolgálati tevékenységeket szervezett Erdélyben a két világháború között a református egyház?

32.

A kisebbségi magyar református egyházak II. A Felvidék, Kárpátalja, a Délvidék és Burgenland

A Felvidék és Kárpátalja

A trianoni békediktátum értelmében a történelmi Magyarország többségében szlovákok lakta területei, a ruszinok (hivatalosan ma ukránok) által lakott Kárpátalja, valamint egy a magyar csehszlovák határ mentén végighúzódó nagy többségében magyarok által lakott terület az új államként megszülető Csehszlovákia részévé váltak. A 3,5 millió lakosból több mint egy millió volt a magyarok száma.

Természetesen ez a döntés a magyarok körében – mint ahogy a többi elszakított területen úgy itt is – végtelen keserűséget okozott; s hamarosan az is kiderült, hogy az új állam elsősorban a csehek államának tekinti magát, ahol még a szlovákok is hiába várják tényleges autonómia biztosítását.

Ugyanakkor az is igaz, hogy az elcsatolt területek közül ez volt az egyetlen, ahol a változás nem kizárólag hátrányos következményekkel járt az ottani magyarokra nézve. Egyrészt Romániával és Jugoszláviával szemben Csehország gazdaságilag fejlettebb volt mint Magyarország, másrészt a két háború közötti Csehszlovákia alapvetően demokratikus állam volt, bár ennek előnyeit legkevésbé éppen a kisebbségek élvezhették, akiket a kormány végig idegennek, néha egyenesen ellenségnek tekintett.

A magyarok között a többségében lévő római katolikusok mellett 200 ezer volt a reformátusok száma. Arányuk azonban a magyarokon belül az időszak alatt jelentősen megnőtt. Míg a magyarok összlétszáma 1930-ra 700 ezerre csökkent (a legtöbb kettős identitású, két kultúrához kötődő ember a hatalomváltás után már nem vallotta magát magyarnak), a reformátusok száma alig változott.

A református egyház helyzetét jelentős mértékben befolyásolta az, hogy a hatalom – a 10-15 ezer főnyi szlovák református ellenére – „magyar szervezetnek” tekintette, és ezért sokszor a többi egyházzal szemben is hátrányos helyzetbe került.

A két háború közötti Csehszlovákiára amúgy is erős antiklerikalizmus volt jellemző, mivel az ország cseh részén korábban majdnem kizárólagos katolikus egyház erő-

sen kötődött a Habsburg uralomhoz. A világháború után mintegy másfél millió ember lépett ki a katolikus egyházból és lett a huszita hagyományokat felelevenítő cseh nemzeti egyház tagjává vagy felekezeten kívülivé. Ez a világi jelleg azonban nemcsak az állampolitikát jellemezte, hanem a közszellemet is. Mindez a magyarokra is kihatott: nem volt közöttük sem olyan egyértelműen meghatározó a konzervatív, egyházhoz kötődő szellemiség, mint például Erdélyben. A magyar kultúrában, az újságírásban, a diákszervezetekben egyaránt nagyon erősek voltak a különböző baloldali irányzatok.

A református egyház államhoz való viszonyában a legnagyobb probléma a jogbizonytalanság volt. A Zsinat által 1923-ban elfogadott egyházi törvényeket az állam soha nem hagyta jóvá. Erre hivatkozva azután bármikor, bármilyen megkérdőjelezhetővé vált, tág tere nyílt a magyarellen es helyi közigazgatás önkényeskedésének a református egyházzal szemben. Ennek légkörét érzékelteti a következő idézet egy, az egyház vezetéséhez intézett 1921-es miniszteri leiratból: „A református egyház lelkészeinek a csehszlovák köztársasággal és a református egyház szlovák híveivel szemben tanúsított loyális magatartásától fog később függeni a külföldi protestáns főiskolák szabad látogatása”. Természetesen a „loyális magatartást” azután az állam kénye-kedve szerint értelmezte. Úgy, hogy különös kegynek minősült útlevelet kapni, hogy magyar nyelven még a teológiai szakönyveket sem igen engedték be az országba.

A jogbizonytalanság és az állami rosszindulat súlyos következménye volt, hogy a törvény szerint minden lelkésznek járó állami fizetéskiegészítést, az ún. kongruát a református lelkészek évekig nem kapták meg és később is egy negyed részük ki lett belőle zárva, mert nem kapták meg a csehszlovák állampolgárságot. Hasonló volt a helyzet a nyugdíjakkal és más, a törvény szerint az egyházat illető anyagi juttatással is. Ezzel nemcsak súlyos anyagi nehézségeket okoztak gyülekezeteknek és lelkészeknek, hanem egyúttal nem egészen eredménytelenül bomlasztották is az egyházat, azt sugalmazva, hogy csak az egyházvezetés kompromisszum-képtelen, magyarkodó politikája miatt nem sikerült megoldani a jogi problémákat. (A valóságot az a tény érzékelteti, hogy mikor végül már mindenben engedett az egyház és átírta törvényeit, akkor arra hivatkoztak, hogy a betervezett egyházi törvényeknek nagyon rossz a szlovák fordítása, ezért nem tudják jóváhagyni.)

A Csehszlovákiához csatolt területek a református egyházban három egyházkerülethez tartoztak. A korábbi tiszántúli, tiszáninneni és dunántúli kerületből egyaránt kb. 70 ezren kerültek cseh fennhatóság alá, összesen 287 anya- és további 205 nem önálló egyházközségben, 283 lelkészi állással. Az egyes egyházkerületek nemcsak területileg különültek el, hanem szellemiségükben, hagyományaikban is megvoltak a sajátosságai. Ez indokolta azt, hogy mindhárom területen külön egyházkerület jöjjön létre. Így született meg 1921-ben a dunáninneni, és a tiszáninneni, majd 1923-ban a kárpátaljai egyházkerület, bár ez utóbbi püspökét csak 1932-ben ismerte el az állam. Az 1921-es lévai

zsinat hozta létre a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyházat és azokat a törvényeket, amelyek állami elismerés hiányában is gyakorlatilag meghatározták az egyház belső életét. Ezek a törvények a korábbi 1904-es, illetve 1907-es egyházi törvényeket igyekeztek az új helyzethez alkalmazni. A Zsinat első lelkészi elnöke az ekkori egyházszervezés legfontosabb személyisége Pálóczi Czinke István volt.

A törvények megalkotását a központi egyházi intézmények létrehozása követte. Megszületett a Konvent, az egyház „kormányá” az egyházkerületek püspökeiből és főgondnokaiból, valamint 4-4 választott, lelkészi és világi képviselőből. Fontos lépés volt a hivatalos lap, a Református Egyház és Iskola beindítása és a központi egyházi költségeket fedezni hivatott Közalap létrehozása. 1924-ben önálló nyugdíjintézet is létrejött, amely a későbbiekben, amikor végre rendeződött a lelkészek állami nyugdíjának kérdése, lelkészözvegyeket, árvákat és diákokat támogatott.

1926-ban Pálóczi Czinke István szerkesztésében jelent meg a felvidéki reformátusok énekeskönyve, mely igen hamar elfogadottá vált és jól szolgálta az egyház egységét. Nem sikerült azonban egységes liturgiát, istentiszteleti rendtartást megalkotni. (A korszak vége felé egyre inkább a magyarországi, Ravasz László nevéhez fűződő liturgiát használták.)

1923-ban a kárpátaljai – ekkor még államilag el nem ismert – püspök, Bertók Béla hozta létre a Kálvin Nyomdát. Innen, majd később más kiadótól is a húsz év alatt százhat megközelítő számú könyv jött ki, nagyobb részt vallásos hitméllyítő jellegű füzeteké, de különösen a korszak második felében tudományos igényű munkák is.

A felvidéki egyház által létrehozott legfontosabb intézmény azonban a losonci teológiai főiskola volt. Bár a kormány mindenáron el akarta érni, hogy állami, közös evangélikus-református főiskolán történjen a lelkészképzés, az egyház ragaszkodott az önálló főiskolához. A losonci főiskolát az állam soha nem ismerte el, de betiltani sem merte, elsősorban a nyugati testvéregyházak – különösen is a skótok – támogatása és kiállása miatt. A főiskolán a magyarországi teológiákkal azonos volt a tananyag, azt azonban a gyülekezeti lelkész tanárok 3 hónapos folyamatos kurzusban adták le, mely időre a közegyház biztosította helyettesítésüket. 1925-től a korszak végéig 130 lelkész végzett Losoncon. A főiskola szervezője és irányítója mindvégig a korszak legmeghatározóbb személyisége, Sörös Béla volt.

Az egyház belső életét minden téren áthatotta az ún. belmisszió. A belmisszió jelentette az egyházi életnek szinte minden, a kötelező liturgikus szolgálatokon túlmenő vonatkozását a vasárnapi iskolától és az ifjúsági és leányköröktől elkezdve a bibliakörökön és énekkarokon át a vallásos estélyekig és evangelizációkig. Ugyanakkor a belmisszióhoz kapcsolódott a sok vitát kiváltó ún. ébredéses, pietista kegyesség kibontakozása annak sokszínű megnyilvánulási formájával együtt. Ezt az irányzatot azért fogadták sokan fenntartással, mert féltették tőle az egyház egységét, és mert hiányolták belőle a sajátos magyar református hagyományokat és a konkrét történelmi helyzettel való szembenézést.